

Wstęp

Fragmentaryzacja starej, klasowej struktury społecznej charakterystycznej dla społeczeństwa przemysłowego doprowadziła do skomplikowania procesu artykulacji interesów grupowych. W dużym stopniu przestały pełnić funkcję artykulacji interesów klasowych partie polityczne, ale ograniczone zostały w tym zakresie także możliwości artykulacyjne związków zawodowych i organizacji biznesu, ze względu na rozchwianie struktury społeczno-zawodowej, jako konsekwencji przemian w strukturze gospodarczej i pojawienia się nowych grup zawodowych i społecznych. Rozpadowi i zmniejszeniu uległa nie tylko klasa robotnicza, ale także klasa kapitału (kapitalizm finansowy), osłabło znaczenia małego i średniego biznesu, ze względu na usieciowienie handlu i usług opanowywanych przez korporacje i „sieci handlowe”. Nowe grupy interesu to przedstawiciele rynków finansowych, menedżerowie, a z drugiej strony ofiary przemian, które zaczęto kategoryzować jako tzw. prekariat¹.

Pojawili się nowi aktorzy, zarówno w polityce krajowej, jak i międzynarodowej. Wzrosła rola aktorów niepaństwowych, takich jak: korporacje transnarodowe, organizacje międzynarodowe, obywatelskie stowarzyszenia i „nowe” ruchy społeczne, media tradycyjne i społecznościowe (*via internet*). Pojawia się według Manuela Castellsa „społeczeństwo sieci” i nowa epoka informatyczna². Ponadto następuje rozproszenie władzy politycznej w wymiarze poziomym (wzrasta rola takich aktorów jak sądy i trybunały, media, instytucje kontroli i praw obywatelskich, „niezależne” (także od obywateli) banki centralne (krajowe i ponadnarodowe: EBC, BŚ, MFW) oraz w wymiarze pionowym w dół (samorządy lokalne, regionalne, separatyzmy, tendencje federalistyczne) i w górę (organizacje i instytucje międzynarodowe). Tworzy się „tym samym coraz bardziej zdezagregowany system polityczny”³.

¹ J. Kleer, *Globalizacja a system demokratyczny*, w: A. Cieślak, J.J. Michałek (red.), *Niedoskonała globalizacja. Czy światowy system gospodarczy wymaga gruntowych reform?*, Warszawa 2014, s. 231-232.

² M. Castells, *Społeczeństwo sieci*, Warszawa 2007, s. 161.

³ A. Rothert, *Dezagregacja polityki*, Warszawa 2010, s. 13.

Zmieniają się formy partycypacji politycznej: spada liczebność i znaczenie partii politycznych, udział w wyborach, natomiast rośnie aktywność w sieciowych ruchach społecznych powstających często *ad hoc*, grupach promocyjnych (promujących określone wartości, reprezentujących mniejszości), grupach interesu⁴. Następuje przejście od hierarchicznego do horyzontalnego, sieciowego modelu polityki jako efekt rozproszenia władzy i przejścia od rządzenia pionowego (*government*) do poziomego (*governance*), w którym uczestniczą nowi aktorzy (samorządy, media, grupy interesu, kościoły, ruchy społeczne, korporacje (konceptje „nowego średniowiecza”). W efekcie, proces polityczny ma charakter wielokierunkowy i bardziej poziomy niż hierarchiczny, ograniczone są relacje obywateli z partiami politycznymi („menedżeryzacja” partii politycznych) oraz uwidacznia się zjawisko „postpolityki” (odchodzenie od tradycyjnie pojmowanych ideologii)⁵.

Rządzenie nabiera charakteru wielopłaszczyznowego i wielopoziomowego, co przejawia się poprzez⁶:

- decentralizację władzy na niższe samorządowe poziomy;
- ograniczeniu niektórych funkcji państwa na rzecz zacieśnienia kontroli nad innymi obszarami władzy;
- dywersyfikację władzy (włączenie w procesy rządzenia nowych podmiotów (administracja, grupy interesu, aktorzy zewnętrzni (ponadnarodowe), media, eksperci (think tanki));
- rządy sędziów poprzez wpływ na rozstrzygnięcia polityczne przy okazji interpretacji i wykładni prawa (krajowe i międzynarodowe sądy i trybunały konstytucyjne).

Rządzenie obejmuje aktorów politycznych i do tej pory niepolitycznych, którzy zyskują polityczny kontekst⁷. Rozwija się też zjawisko rządzenia transnarodowego⁸, które zawiera w sobie wzajemne relacje rządów państw, organizacji międzynarodowych, korporacji, organizacji obywatelskich w imię *good governance* (dobrego rządzenia) opartego na rozliczalności i przejrzystości władzy, włączaniu i deliberacji z podmiotami prywatnymi,

⁴ R.J. Dalton, S.E. Scarrow, B.E. Cain, *New Forms of Democracy? Reform and Transformation of Democratic Institutions*, w: B.E. Cain, R.J. Dalton, S.E. Scarrow (red.), *Democracy Transformed? Expanding Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies*, Oxford 2003, s. 1-3.

⁵ K. Zuba, *Polska scena polityczna. Ciągłość i zmiana*, Warszawa 2012, s. 22.

⁶ Tamże, s. 23.

⁷ L. Jensen, *Government, the State, and Governance*, „Polity” 2008, t. 40, nr 3, s. 381.

⁸ Szerzej na ten temat zobacz w: L. Graniszewski, *Udział grup interesu w rządzeniu transnarodowym*, „Studia Politologiczne” 2013, nr 27.

mniejszościami⁹. Nasila się też zjawisko swoistej „depolityzacji” jako efekt ograniczania politycznego charakteru procesu decyzyjnego i wzrost znaczenia i wpływów mediów, zorganizowanej opinii publicznej, grup interesu na decyzje polityczne, co nie ma nic wspólnego z odpolitycznieniem, któremu towarzyszy wyłączenie z przestrzeni politycznej określonych obszarów, które do tej pory znajdowały się w ramach działań polityków.

Natomiast zależne od decyzji politycznych stały się dziedziny, które były wcześniej dalekie od polityki. Takie kwestie jak edukacja, struktury miejskie, życie codzienne, stają się coraz bardziej zależne od decyzji politycznych (6-latki do szkoły), a z drugiej strony osoby, których te decyzje dotyczą, starają się oddziaływać na zmianę ich treści (nowe ruchy społeczne, ruchy miejskie).

Wpływ nowych uwarunkowań i przekształceń społecznych prowadzi do ograniczania roli państwa korporacyjnego, które instytucjonalizowało interesy klasowe poprzez tworzenie instytucji i procedur do negocjacji i przetargów, ale też dialogu organizacji reprezentujących klasy społeczne (interesy pracowników i pracodawców). W miejsce podziałów klasowych pojawiły się podziały wynikające z nowych układów społecznych, w których różnice interesów związane są ze źródłami dochodów i szansami na rynku pracy dla poszczególnych grup społeczno-zawodowych. Na to nakładają się inne czynniki:

- rosnący wpływ czynników odgórnych i decyzji mających wpływ na życie jednostki;
- sprzeczności między wydatkami na cele publiczne a interesami indywidualnych podatników (co ludzi starszych obchodzą żłobki);
- większa wrażliwość na problemy wykraczające poza sferę czysto ekonomiczną: ochrona środowiska, edukacja i przygotowanie do wejścia na rynek pracy, prawa człowieka i obywatela¹⁰.

Jak wskazuje Maria Hirszowicz, na miejsce wygasających starych problemów pojawiają się nowe. Zmniejsza się znaczenie konfliktów o prawa pracownicze, pracę i politykę socjalną (skoro coraz więcej pracujących pracuje na umowach cywilnych lub jako „samozatrudnieni”). Nowe pola konfliktów interesów to: prawa mniejszości seksualnych; opór przed naruszeniem prawa ochrony środowiska (wydobywanie gazu łupkowego, zabudowa terenów ekologicznych, działania deweloperów i samorządów), prawa niepełnosprawnych, mniejszości etnicznych (Ruch Autonomii Śląska w Polsce);

⁹ M. Bevir, *Democratic Governance*, Princeton 2010, s. 95-96.

¹⁰ M. Hirszowicz, *Stąd, ale dokąd? Społeczeństwo u progu nowej ery*, Warszawa 2007, s. 142.

konflikty interesów ze względu na naruszanie przyjętej obyczajowości, norm moralnych, religijnych, materialnych (podatnicy), prawa kobiet (parytety), konflikty wokół cen mieszkań, „skłotersi”, funkcjonowanie służby zdrowia, emerytury, szkoły i przedszkola, jakość transportu publicznego. Swoje interesy starają się wyrażać beneficjenci państwa opiekuńczego, ludzie zatrudnieni w sektorze publicznym. Z kolei, grupy podatników buntują się wobec zwiększających się opłat na świadczenia społeczne i sektor publiczny, małe zarobki, ograniczanie usług publicznych (wyższe ceny), a świadczeniobiorcy przeciw cięciom wydatków budżetowych, z kolei spłacający kredyty we frankach domagają się interwencji państwa. Ci sami ludzie mogą występować w wielu, często sprzecznych, rolach, chcą płacić niższe podatki, ale mieć tanie usługi publiczne oraz wyższe świadczenia publiczne¹¹.

Zorganizowane interesy grupowe stanowią obok partii politycznych podstawową instytucję polityczną będącą siłą napędową demokratycznego systemu politycznego, stanowiąc niezbędne uzupełnienie procesu decyzyjnego w ramach systemu opartego na partiach politycznych i zorganizowanej opinii publicznej. Jednakże według Gordona Smitha, partie polityczne mogą być zarówno partnerami jak i konkurentami w reprezentowaniu interesów różnych grup społecznych i zawodowych w instytucjach publicznych¹². Na gruncie polskich doświadczeń Jerzy J. Wiatr zwraca uwagę, że na kształtujący się model reprezentacji interesów grupowych duży wpływ miało ścieranie się sił opowiadających się za minimalizowaniem przez państwo swojej roli do rozwiązywania problemów ekonomicznych, a zwolennikami państwa, aktywnie mediującego „w procesie reprezentacji interesów grupowych i realizującego te funkcje gospodarczo-społeczne, których nie mogą zrealizować ani rynek, ani inicjatywy obywatelskie poza strukturami państwowymi”¹³.

Jednocześnie w Polsce zjawisko reprezentacji interesów grupowych nie doczekało się całościowej analizy empirycznej i/lub teoretycznej, mimo że powstało wiele takich analiz poświęconych systemowi partyjnemu w Polsce, a także pojawiły się już opracowania polskich autorów poświęcone np. reprezentowaniu interesów grupowych w Unii Europejskiej czy Stanach Zjednoczonych¹⁴. Brak jest całościowej charakterystyki reprezentacji interesów grupowych w Polsce, co jest utrudnione przez to, że badaniami tej problematyki zajmują się badacze z różnych dyscyplin naukowych: nauk

¹¹ Tamże, s. 143.

¹² G. Smith, *Życie polityczne w Europie Zachodniej*, Londyn 1992, s. 76.

¹³ J.J. Wiatr, *Socjologia polityki*, Warszawa 1999, s. 172.

¹⁴ Por. U. Kurczewska, *Lobbying i grupy interesu w Unii Europejskiej*, Warszawa 2011; K. Oświecimski, *Grupy interesu i lobbying w amerykańskim systemie politycznym*, Kraków 2012.

politycznych, socjologii, prawa, ekonomii czy zarządzania, którzy rozpatrują je w kontekście swoich dyscyplin naukowych i w oparciu o odmienne podejścia teoretyczne¹⁵. Tymczasem badanie sposobów reprezentowania interesów grupowych pozwala dostrzec realny kontekst polityki i poziom jakości demokracji w Polsce.

Ze względu na złożoność i emergentność badanego problemu należy dokonać sprecyzowania metodologicznego i definicyjnego w świetle dotychczasowych ujęć teoretycznych problematyki interesów grupowych. Pozwoli to na określenie zakresu tematu badawczego, sformułowanie hipotezy i pytań badawczych, a następnie analizy i wniosków badawczych. Dla realizacji tych zadań niezbędne jest przybliżenie sposobów definiowania interesów grupowych oraz modeli reprezentowania interesów grupowych czy szerzej typów polityk grup interesu, także w kontekście poszczególnych modeli demokracji. Konieczne jest dokonanie rozróżnień terminów reprezentacja, artykulacja i agregacja interesów.

Przedmiotem badania w niniejszej pracy jest funkcjonowanie różnych sposobów i form reprezentowania interesów oraz możliwości ich wykorzystania przez poszczególnych reprezentantów interesów grupowych. Reprezentowanie interesów grupowych rozumiane jest jako proces artykulacji przez grupy interesu (najczęściej ich organizacje), które za pomocą wybranych strategii dążą do agregacji (włączenia) interesów do procesu politycznego i skutecznej ich realizacji w ramach publicznego ustawodawstwa lub za pomocą decyzji administracyjnych. Wyróżnione zostały trzy strategie artykulacji i agregacji interesów grupowych: korporatystyczna, lobbingsowa (pluralistyczna) i klientelistyczna. Strategia korporatystyczna pozwala na artykulację i agregację interesów jedynie wybranych interesów grupowych reprezentujących duże grupy społeczno-zawodowe (pracowników, przedsiębiorców i pracodawców) oraz niektórych innych grup zawodowych (m.in. rolnicy, prawnicy, lekarze, którym ustawowo zagwarantowano samorząd zawodowy). Strategia lobbingsowa jest otwarta dla wszystkich podmiotów interesów grupowych poprzez wynajmowanie usług lobbystów zawodowych lub bezpośrednie oddziaływanie na decydentów poprzez członków lub pracowników organizacji grup interesu. Strategia klientelistyczna to nieformalne i spersonalizowane relacje wymiany dóbr i usług między patronami (politykami, urzędnikami, partiami politycznymi) i jednostkami oraz grupami społecznymi, zawodowymi i ich organizacjami społecznymi.

¹⁵ K. Jasiński, *Grupy interesów i lobbings. Ich konsekwencje ekonomiczne*, w: M. Jarosz (red.), *Polskie bieguny. Społeczeństwo w czasach kryzysu*, Warszawa 2013, s. 97-98.

Celem prowadzonych badań jest określenie efektywności wykorzystywanych strategii artikulacji i agregacji interesów grupowych w kontekście uwarunkowań polskiego systemu politycznego oraz wskazanie przyczyn i czynników funkcjonalności lub dysfunkcjonalności stosowanych strategii z punktu widzenia reprezentantów interesów grupowych. Aby wyjaśnić przyczyny i wskazać efekty poszczególnych strategii reprezentowania interesów, należy zanalizować ich uwarunkowania prawne, polityczne, społeczno-gospodarcze oraz kulturowe, a także specyfikę poszczególnych badanych strategii. Postawiona hipoteza badawcza to konstatacja: *że wobec niskiej skuteczności oficjalnych form reprezentacji interesów (dialog społeczny i obywatelski, profesjonalny lobbying), grupy interesu w Polsce sięgają po sposoby nieformalne w postaci niejawnego lobbyngu i wchodzenia w relacje klientelistyczne (układy wertykalne) oraz koleśiowskie (układy horyzontalne), które uwarunkowane są systemowo i kulturowo ze względu na specyfikę polskiego modelu kapitalizmu, systemu partyjnego i typ kultury politycznej*. Dodatkowo do każdego rozdziału postawione zostały bardziej szczegółowe pytania badawcze.

Analiza problematyki reprezentacji interesów grupowych w Polsce obejmuje syntetycznie okres po 1989 roku (z odniesieniami historycznymi, przede wszystkim do okresu realnego socjalizmu), od kiedy możliwe było zaistnienie pluralistycznych organizacji grup interesu oraz nieskrępowane wykorzystywanie przez nie różnych strategii artikulacji i agregacji interesów. Ze względu na dynamikę i transformację zjawiska reprezentacji interesów grupowych (np. w postaci nowej odsłony korporacyjnego, trójstronnego dialogu na podstawie nowej ustawy o instytucjach dialogu społecznego) trudno określić cezurę czasową zamykającą ramy czasowe badań.

Perspektywą badawczą, która posłuży do zweryfikowania hipotezy i pytań badawczych sformułowanych w pracy jest teoria neoinstytucjonalna. Ta perspektywa teoretyczna posłuży do zidentyfikowania czynników wpływających na funkcjonowanie różnych form reprezentacji interesów grupowych i skomplikowanych relacji pomiędzy aktorami na różnych poziomach instytucjonalnych. Ważne z punktu widzenia analizowanego problemu jest to, że nowy instytucjonalizm skupia się nie tylko na formalnych, ale i nieformalnych instytucjach. Organizacje zinstytucjonalizowane i grupy powstające spontanicznie są dowodem na adaptację jednostek i grup do funkcjonowania w danym systemie politycznym społeczeństwa. W odróżnieniu od starego instytucjonalizmu, który skupiał się na formalnych instytucjach państwowych, nowy instytucjonalizm uwzględnia także rolę organizacji drugiego szeregu jakimi są grupy interesu i inne współczesne struktury sieciowe.

Uwzględnienie nieformalnych sposobów artykulacji i agregacji interesów grupowych pozwoli poszerzyć i pogłębić rozumienie analizowanych instytucji politycznych. Bowiem na instytucje składają się normy, reguły i zachowania, co do których zgadzają się i których przestrzegają aktorzy społeczni, niezależnie od tego czy zgoda ma charakter jawny czy milczący. Jednak te standardowe reguły decyzyjne w ramach istniejących instytucji politycznych mogą być omijane lub manipulowane (jak przypadku instytucji lobbingu lub dialogu społecznego w Polsce). Nowy instytucjonalizm nie jest jednolitą perspektywą badawczą. Dzięki temu, w oparciu o różne podejścia występujące w neoinstytucjonalizmie, zidentyfikowane zostaną przyczyny powstawania, typy grup interesu i funkcjonowanie określonych rozwiązań instytucjonalnych w sferze reprezentacji interesów grupowych w Polsce.

Należy się zgodzić, że kluczowe znaczenie dla prowadzonych badań mają podejścia instytucjonalizmu historycznego i socjologicznego, w obrębie których działające podmioty (jednostki i grupy) postrzega się jako wyraźnie uzależnione od istniejących uwarunkowań historycznych, ustrojowo-politycznych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych, co powoduje, że preferencje i postawy aktorów są ograniczone przez „doświadczenia i praktyki wyuczone historycznie, jak i przez otoczenie społeczne, w którym działają”¹⁶. Natomiast podejście instytucjonalizmu racjonalnego wyboru będzie pomocne do analizy tych strategii i form reprezentacji interesów grupowych, które w danych uwarunkowaniach ustrojowo-politycznych i społeczno-gospodarczych są najbardziej opłacalne z punktu widzenia realizacji ich interesów, gdyż zapewniają maksymalizację korzyści dla grup interesu. W warunkach polskich, teoria pogoni za rentą (*rent-seeking*) może wyjaśniać trwanie klientelistycznych układów branżowo-resortowych, ponieważ w ramach tych układów korzyści zyskują nie tylko grupy interesu, ale też elity polityczno-administracyjne, których zyski mogą mieć wymiar czysto materialny, wynikający np. z obsadzania stanowisk w sektorach gospodarki funkcjonujących w układach branżowo-resortowych, jak i pośrednie korzyści materialne oraz korzyści polityczne wynikające z np. z poparcia wyborczego całych grup społeczno-zawodowych zatrudnionych w sektorach gospodarki (górnictwo, energetyka, rolnictwo) oraz zapewniania sobie kontroli nad procesami rządzenia, kształtem sfery publicznej i życiem obywateli¹⁷.

¹⁶ A. Cianciara, *Neoinstytucjonalizm w badaniach nad polskim lobbieniem gospodarczym w Unii Europejskiej*, w: R. Żelichowski (red.), *Świat i Polska wobec globalnych wyzwań. Wybrane problemy*, Warszawa 2009, s. 70-71.

¹⁷ K. Rybiński (red.), *Rola grup interesu w procesie stanowienia prawa w Polsce*, Warszawa 2012, s. 12.

W publikacji stosowane będą różne metody badawcze. W oparciu o metodę komparatystyczną analizowane będą różne formy reprezentacji interesów oraz różne kategorie reprezentowanych interesów grupowych. Metoda ta posłuży do stwierdzenia podobieństw i różnic pomiędzy sposobami reprezentacji interesów przez przedstawicieli grup interesu. Metoda ta będzie też podstawą badania i porównywania różnych sposobów reprezentacji interesów w ramach systemu politycznego. Natomiast metoda systemowa pozwoli na uporządkowanie badanej problematyki poprzez ułożenie badanych elementów systemu politycznego w odpowiednich podsystemach. Analiza makrosystemowa pozwoli stwierdzić, że coraz bardziej różnorodne i liczne grupy interesu są ważnym elementem polskiego systemu politycznego, gdyż artykułują i agregują postulaty i żądania pochodzące z otoczenia społecznego w ramach publicznego procesu decyzyjnego. Przede wszystkim dokonywana będzie analiza średniego rzędu (mezosystemowa), która dotyczyć będzie podsystemu reprezentacji interesów grupowych w ramach systemu politycznego Polski. Poza wspomnianymi metodami wykorzystana będzie analiza instytucjonalno-prawna, która pozwoli na analizę aktów prawnych i innych dokumentów, które zawierają regulacje dotyczące grup interesu, lobbingu, dialogu społecznego.

W prowadzonych badaniach nad reprezentacją interesów grupowych wykorzystane zostaną różne techniki badań takie jak: obserwowanie działalności organizacji grup interesu, analizowanie w ramach studiów przypadku konkretnych przykładów działań grup interesu, opracowania oparte na wywiadach z przedstawicielami organizacji interesów grupowych¹⁸ oraz wyniki badań opinii publicznej.

Mimo, że praca ma charakter politologiczny, konieczne będzie odwoływanie się do publikacji poświęconych interesującej nas problematyce na gruncie różnych dyscyplin naukowych z dominującą podejścia politologicznego i socjologicznego, które są sobie najbliższe.

Struktura pracy wynika z przyjętego przedmiotu i celu badań.

W pierwszym rozdziale pracy dokonuję konceptualizacji problematyki reprezentacji interesów grupowych. Przedstawiona zostanie koncepcja reprezentowania interesów grupowych jako formy reprezentacji funkcjonalnej. Następnie analizuję rolę interesów grupowych w ramach różnych modeli demokracji oraz dokonuję uściśleń terminologicznych. Pozwoli to wyjaśnić rolę interesów grupowych w demokratycznym systemie politycznym. Kolejną częścią tego rozdziału jest analiza problematyki interesów grupowych w świetle różnych perspektyw teoretycznych i ujęć metodycznych.

¹⁸ Tamże.

Analizuję teoretyczne modele reprezentacji interesów grupowych w ujęciu różnych wariantów pluralizmu, neokorporatyizmu, etatyzmu, teorii działania zbiorowego Mancura Olson oraz teorii polityki sieci, a także dokonuję oceny możliwości zastosowania tych teoretycznych modeli do specyfiki reprezentacji interesów grupowych w Polsce. Ostatni podrozdział to analiza zastosowania podejścia neoinstytucjonalnego do badania reprezentowania interesów grupowych w Polsce.

W drugim rozdziale pracy zdefiniowana zostanie kategoria interesów grupowych oraz dokonana zostanie analiza i charakterystyka najważniejszych rodzajów interesów grupowych i organizacji je reprezentujących w Polsce w oparciu o teoretyczne typologie najważniejszych kategorii grup interesu. Pozwoli to na udzielenie odpowiedzi na pytania badawcze dotyczące specyfiki grup interesu w Polsce.

Rozdział trzeci dotyczy korporatystycznej strategii reprezentowania interesów. Analizowane będą historyczne, społeczno-gospodarcze i polityczne determinanty korporacyjnego dialogu społecznego. W celu odpowiedzi na pytanie o efektywność oraz stan i perspektywy dialogu społecznego w Polsce, analizowane będą różne poziomy i struktury dialogu trójstronnego jako strategii artykulacji i agregacji interesów.

W rozdziale czwartym analizowana będzie lobbingowa strategia reprezentacji interesów grupowych. Omówiona zostanie istota i rola lobbingu jako zjawiska społecznego i narzędzia komunikacji politycznej. W dalszej kolejności omówione zostaną geneza i uwarunkowania ustrojowo-prawne lobbingu w Polsce oraz przedstawiona będzie praktyka lobbingu zawodowego w celu odpowiedzi na pytanie o poziom instytucjonalizacji tej formy lobbingu. Ostatni podrozdział dotyczył będzie specyfiki lobbingu w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem lobbingu nieformalnego.

Rozdział piąty dotyczy klientelistycznej strategii reprezentowania interesów. Omówiona zostanie istota i specyfika klientelizmu jako formy artykulacji i agregacji interesów. W celu wyjaśnienia trwania, a nawet rozpowszechniania się zjawiska klientelizmu w Polsce po 1989 roku omówione zostaną historyczne oraz społeczne, polityczne źródła i wzorce klientelizmu wyniesione z okresu I Rzeczypospolitej, czasu zaborów oraz okresu PRL. Następnie w celu odpowiedzi na pytanie o zasięg klientelizmu w polskim systemie politycznym omówione będą różne rodzaje klientelizmów, także w kontekście ich wpływu na jakość systemu demokratycznego w Polsce w różnych sferach i na różnych poziomach życia publicznego. Ostatni podrozdział poświęcony będzie czynnikom wpływającym na trwanie klientelizmu w Polsce oraz możliwym czynnikiem jego ograniczenia.